

ks. Mateusz Switek¹

<https://orcid.org/0000-0003-4732-1920>

Universidad de Navarra

„Argumentum ex propheta” u ojców Kościoła a współczesna krytyka funkcji proroctwa w apologetyce. Justyn Męczennik

Zapowiedzi mesjańskie oraz ich realizacja w Chrystusie odgrywały istotną rolę w całej historii teologii, już od Nowego Testamentu. Od początku znajdowały także zastosowanie apologetyczne, co znalazło wyraz w tzw. *argumentum ex propheta* (argumencie ze spełnienia proroctw w Chrystusie), zwanym też argumentem skrypturystycznym. Momentem największego prestiżu tego argumentu na rzecz wiarygodności Objawienia była epoka klasycznej apologetyki z przełomu XIX i XX wieku, umacnianej tekstami ówczesnego Magisterium².

Przeгляд współczesnych opracowań z zakresu teologii fundamentalnej może więc zaskakiwać. Dowód skrypturystyczny zniknął, jego obecność została zredukowana do uwag historycznych o krytycznym, wręcz ironicznym charakterze. Cały model klasycznej apologetyki i rola przypisywana w nim zewnętrznym znakom służą dziś raczej za kontrastujące tło dla nowej, posoborowej koncepcji Objawienia i aktu wiary oraz płynących z nich zmian w teologii fundamentalnej. Pojęcie cudu fizycznego, bliźniacze wobec proroctwa

¹ Ks. Mateusz Switek – kapłan diecezji tarnowskiej, mgr lic. teologii, doktorant teologii dogmatycznej na Wydziale Teologii Uniwersytetu Nawarry w Pampelunie.

² Por. H.J. Pottmeyer, *Zeichen und Kriterien der Glaubwürdigkeit des Christentums*, w: *Handbuch der Fundamentaltheologie*, Hrsg. W. Kern, H.J. Pottmeyer, M. Seckler, t. 4, Freiburg–Basel 1988, s. 373–413.

przynajmniej z perspektywy historii apologetyki, doświadczyło pogłębienia i dialogu z nauką, co pozwoliło mu utrzymać miejsce w teologii. Kwestia prorocstwa zdaje się tymczasem pograżać w zapomnieniu³. Wzmianki historyczne skupiają się głównie na jego neoscholastycznej formie, słusznie zarzucając jej przesadny racjonalizm, zewnętrżność względem treści Objawienia, mechaniczne i skupione na szczegółach rozumienie spełnienia, lekceważenie krytyki biblijnej oraz przeakcentowanie cudowności samego przewidywania, w konsekwencji redukcję profetyzmu do poznania przyszłości⁴.

Tak spektakularna utrata znaczenia zasługuje na obszernie omówienie. W poniższym tekście można sobie pozwolić jedynie na skromniej postawione zadanie: spojrzenie na formę argumentu w okresie innym niż przedsoborowy. Umożliwi to rozważenie, przynajmniej w zarysie, na ile współczesna krytyka trafnie opisuje tytułowy argument, a w jakim stopniu deprecjonuje tylko jeden z jego historycznych wariantów. Szczególnie warto przyrzeć się apologetyce patrystycznej – odległej czasowo od krytykowanej neoscholastyki i równocześnie najbardziej pokrewnej czasom apostołskim. W tym celu rozważymy kilka wątków użycia argumentu, sięgając do przykładu Justyna Męczennika. W planowanej kontynuacji artykułu odniesiemy się do Orygenesisa i spróbujemy zaprezentować pewne ogólne wnioski.

Wobec obszerności tematu prorocstw i mesjanizmu świadomie zawężamy się do wąsko postawionej kwestii: co patrystyczne użycie dowodu z prorocstw może wnieść do współczesnej dyskusji o jego wartości. Skupimy się na prorocत्वach mesjańskich i chrystologicznym aspekcie dyskusji, szukając głównie literalnych, apologetycznych ujęć, bliskich teoretycznemu schematowi porównania zapowiedzi z faktem spełnienia: Jezus spełnił prorockie obietnice,

3 Por. np. R. Tomczak, *Argument skrypturystyczny i taumaturgiczny w uzasadnieniu Boskiego posłannictwa Jezusa z Nazaretu*, „Collectanea Theologica” 66 (1996) nr 3, s. 43–60.

4 Podejście takie wydaje się być dominujące. Por. np. R. Fisichella, *Profecia*, w: *Diccionario de teología fundamental*, dir. R. Fisichella, R. Latourelle, Madrid 1992, s. 1068–1081; L. Lago Alba, *La credibilidad de la revelación*, w: *Teología fundamental. Temas y propuestas para el nuevo milenio*, ed. C. Izquierdo, Bilbao 1999; I. S. Ledwoń, *Skrypturystyczny argument*, w: *Leksykon teologii fundamentalnej*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, I. S. Ledwoń, J. Mastej, Lublin–Kraków 2002, s. 1102–1106; M. Rusecki, *Traktat o Objawieniu*, Kraków 2007, s. 382–402; H. Seweryniak, *Teologia fundamentalna*, t. 1, Warszawa 2010, s. 26–32, 140–142. Nawet Rino Fisichella, zajmujący się głębiej prorocत्वem, prezentuje „archeologię argumentu z proctw”, nie sięgając dalej niż do klasycznej apologetyki. Por. R. Fisichella, *Gesù di Nazaret: profezia del Padre*, Milano 2000, s. 23–37.

więc jest Mesjaszem, a spełnienie proroctw dowodzi boskiego pochodzenia Pisma Świętego⁵.

Wprowadzenie do patrystycznego użycia argumentu

Podjmując ten temat, należy wspomnieć jego genezę w Nowym Testamencie. To właśnie na kartach Ewangelii i Dziejów Apostolskich pojawiają się klasyczne przykłady użycia takiego rozumowania oraz wiele cytatów prorockich, które zyskały fundamentalne znaczenie teologiczne. Przykład autorów natchnionych i samego Chrystusa stanowił od początku zachętę do myślenia w kategoriach spełnienia się Pisma⁶.

Podejście to uległo w okresie patrystycznym pogłębieniu, zyskało nowe formy i bogatsze wybory cytatów, stopniowo mierząc się z trudnościami egzegetycznymi oraz kontrargumentami. Przyjmuje się, że ojcowie przeszli od apologetów epoki apostoelskiej tzw. *Testimonia*, hipotetyczny zbiór cytatów starotestamentalnych wykorzystywanych w ewangelizacji⁷. Zbiory te miałyby zostać uporządkowane i ubogacone⁸. Z drugiej strony charakterystyczne jest ujawnienie się trudności światopoglądowych. Można bowiem w uproszczeniu stwierdzić, że ewangelizacyjne wyjaśnienia proroctw są w Nowym Testamencie kierowane głównie do Żydów lub osób znających Biblię (Etiopczyk z Dz 8). Niektórzy stawiają nawet tezę, że już wtedy argumentu używano tylko *ad hominem*, wobec osób przyjmujących autorytet Starego Testamentu⁹.

5 Odnośnie do terminologii i struktury argumentu por. R.P. de Broglie, *Los signos de credibilidad*, Andora 1965, s. 13–58, 159–172.

6 Dla wprowadzenia do zagadnienia por. P. Grelot, *Sentido cristiano del Antiguo Testamento: bosquejo de un tratado dogmático*, Bilbao 1967, s. 18–58.

7 Teoria na temat *Testimonia* ma znaczenie w kontekście apologetycznego aspektu tekstów nowotestamentalnych. Por. K. Stendahl, *The school of St. Matthew and its use of the Old Testament*, Philadelphia 1969, s. 207–217; B. Lindars, *New Testament Apologetic: the Doctrinal Significance of the Old Testament Quotations*, Philadelphia 1961, s. 13–31.

8 Por. L. Pomer Monferrer, *Formas y géneros literarios de la polémica adversos Iudaeos en la época imperial romana*, „Fortunatae: Revista canaria de Filología, Cultura y Humanidades Clásicas” (2019) nr 29, s. 107–129; J.L. Kugel, R. A. Greer, *Early biblical interpretation*, Philadelphia 1986, s. 138–140.

9 Por. A. Dulles, *A history of apologetics*, San Francisco 2005, s. 1–25; M. Fiedrowicz, *Apologie im frühen Christentum: die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn 2000, s. 27–29. Pytanie, na ile argument prorocki miał charakter jedynie *ex Judaicis contra Iudaeos*, jest jednym z podstawowych dla historii zagadnienia. Por. F.-J. Niemann, *Jesus als Glaubensgrund in der Fundamentaltheologie der Neuzeit:*

Po okresie apostołskim kwestia proroctwa spotyka się już nie tylko z nieznaną Pisma, ale także z zagadnieniami natury Boga, możliwości poznawania przyszłości oraz specyfiki proroctwa¹⁰.

Wiele przypadków patrystycznego użycia argumentu miała charakter interpretacji naciąganych i niekrytycznych, bez poszanowania żydowskiej hermeneutyki i dokładności tekstualnej. Prócz tego, lektura alegoryzująca osłabiała obiektywność argumentacji¹¹. Trudności tekstualne i zależność od Septuaginty utrudniały dyskusje z Żydami. Mimo to apologetyci byli zdolni do krytycznej recepcji tekstów i dojrzenia rozbieżności między fragmentem prorockim a formułą wypełnienia w Ewangelii. Ponieważ takie sytuacje prowokowały oskarżenia o manipulacje, konieczne było analizowanie tekstów i bronienie ich wypełnienia, również przez odwołanie się do interpretacji alegorycznych¹². Z nierozłącznej w późniejszych wiekach pary cud–proroctwo teologia patrystyczna bardziej ceniła ten drugi argument, odwrotnie niż czyniła to potem myśl średniowieczna. Nadzwyczajne działania Boga miały nie robić wrażenia na nawykłych do opowieści o cudach poganach, a dla Żydów mogły stanowić powód do oskarżania Jezusa o magię. Dlatego też niektórzy ojcowie byli skłonni uzależniać siłę dowodową cudów od ich uprzedniej zapowiedzi¹³.

Nawet pomijając alegoryczne interpretacje, można przywołać wiele przykładów użycia argumentu np. u Tertuliana, Laktancjusza, Atanazego, Klemensa Aleksandryjskiego czy Euzebiusza¹⁴. Na szczególną wzmiankę zasługują jednak *Adversus Iudaeos Orationes* Jana Chryzostoma, często przytaczane jako koronny dowód wykorzystania *argumentum ex prophetia* w ostrej retoryce

zur *Genealogie eines Traktats*, Innsbruck 1983, s. 101–2, 122–23, 128, 139–41, 180, 187, 260–261, 287.

10 Por. D. W. Palmer, *Atheism, apologetic, and negative theology in the Greek apologists of the second century*, „*Vigiliae Christianae*” 37 (1983) nr 3, s. 234–259; C. Hall, *Origen and Prophecy: Fate, Authority, Allegory, and the Structure of Scripture*, Oxford 2021, s. 14–19.

11 Tak krytycznie ocenia: A. Dulles, *A history of apologetics*, s. 27–89.

12 Por. J. L. North, *Reactions in early Christianity to some references to the Hebrew prophets in Matthew's gospel*, „*New Testament Studies*” 54 (2008), s. 254–274.

13 Por. F.-J. Niemann, *Jesus als Glaubensgrund*, s. 81–82, 118–19; D. E. Nyström, *The Apology of Justin Martyr: Literary Strategies and the Defence of Christianity*, Tübingen 2018, s. 108–110.

14 Por. A. Dulles, *A history of apologetics*, s. 51–69; M. Fiedrowicz, *Apologie*, s. 88–93; C. Hall, *Origen and Prophecy*, s. 46–49.

antyżydowskiej¹⁵. Taka deformacja argumentu bywała niestety widoczna w kolejnych epokach¹⁶. Do klasycznych wątków należą zarzucanie Żydom manipulacji, ślepoty i złej woli, winy za mękę Pana oraz sugerowanie ich odrzucenia przez Boga. Mimo przykładów brutalnej polemiki z Żydami, nie brak przecież ojców Kościoła, którzy dyskusje takie prowadzili z poszanowaniem oponentów¹⁷. W tym kontekście, zdaniem niektórych, dowód z proroctw mógł stać się glebą dla teologii substytucji i tezy o zasłużonej karze, dostarczając rzekomo teologicznego argumentu przeciw Żydom. Dyskusyjne jest twierdzenie, że teza o wypełnieniu się w Jezusie proroctw ma *per se* charakter antyżydowski i nieuchronnie wiedzie do przemocy¹⁸. Co więcej, nie chodzi tu przecież o drugorzędną taktykę apologetyki, ale o fundamentalną prawdę wiary. Mimo to należy odnotować istnienie nurtu oskarżycielskiego wobec chrześcijańskiej teologii spełnienia proroctw oraz bardzo krytycznych przedstawień obecności tematu u ojców¹⁹.

Kończąc te uwagi, warto zauważyć jeszcze jeden wątek. Dla ojców, np. dla Augustyna, siła argumentu opiera się na jego podstawie poza chrześcijaństwem – wierzący nie bazują na tekstach, które sami spreparowali, lecz na proroctwach autentycznych także dla Żydów, potencjalnie dostępnych bez pośrednictwa chrześcijan. To kolejny charakterystyczny dla epoki temat:

15 Spełnienie proroctw nie jest tu kluczowe, ale niektóre wątki mają z nią związek. Por. np. „Illi prophetas ab ineunte aetate legerunt, et prophetiis enuntiatum cruci affixerunt: nos, qui nihil de sacris literis audieramus, hunc ipsum adoravimus. [...] Ac illi quidem ad filiorum adoptionem vocati, in canes degenerarunt: nos, qui canes eramus, brutam naturam divina gratia exuere atque ad filiorum honorem ascendere potuimus” (Ioannes Chrysostomus, *Adversus Iudaeos Orationes*, w: S. P.N. Joannis Chrysostomi [...] opera omnia [...], ed. J.-P. Migne, t. 1, Parisiis 1862, kol. 845 (Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 48).

16 Por. A. Dulles, *A history of apologetics*, s. 69–70.

17 Por. G.N. Stanton, *Aspects of Early Christian-Jewish Polemic and Apologetic*, „New Testament Studies” 31 (1985) nr 3, s. 377–392; L. Pomer Monferrer, *Formas y géneros literarios*, s. 107–129; A. Simonassi Lyon, *Las homilías Adversus Iudaeos de Juan Crisóstomo: temas y estrategias argumentativas polémicas*, „Sociedades Precapitalistas” 11 (2021), s. 1–15.

18 Tak np. R.R. Ruether, *Faith and Fratricide. The Theological Roots of Anti-Semitism*, New York 1974, s. 226–261.

19 Por. R.R. Ruether, *Faith and Fratricide*, s. 117–181; R.J. Miller, *Helping Jesus Fulfill Prophecy*, Eugene 2016, s. 227–319; J. Neusner, B. Chilton, *Jewish-Christian debates: God, kingdom, messiah*, Minneapolis 1998, s. 188–193. Wyważoną opinię prezentuje: R. Laham Cohen, *Un dios, un texto y el conflicto por la interpretación: judíos y cristianos en la Antigüedad Tardía*, w: *Antijudaísmo, antisemitismo y judeofobia: de la Antigüedad Clásica al atentado a la AMIA*, eds. E. Caselli, R. Laham Cohen, Buenos Aires 2021, s. 45–80.

związek chrześcijaństwa z tekstami żydowskimi służył uzasadnieniu jego wiarygodności jako kontynuacji religii dawnej i godnej szacunku, a nie podejrzanej nowinki lub ludzkiego wymysłu. Dla starożytnych ta kwestia nie była pozbawiona znaczenia, wykorzystywali ten wątek również sami Żydzi, z nim związana jest teoria zależności filozofów greckich od tradycji żydowskiej²⁰.

Użycie argumentu przez Justyna Męczennika

Klasyczny przykład apologetyki opartej na proroctwie przedstawia Justyn Męczennik. Sam twierdził, że zawdzięcza swe nawrócenie właśnie proroctwom, ich mądrości przewyższającej filozofię²¹. Być może dlatego jako jeden z pierwszych poświęca im tyle uwagi na kartach *Pierwszej Apologii* oraz *Dialogu z Żydem Tryfonem*. W pierwszym przypadku są to użycia liczne, w formie krótkich wzmianek. Kluczowe znaczenie ma obserwowalne spełnienie przepowiedni. W *Dialogu z Żydem Tryfonem* mamy do czynienia z dłuższymi fragmentami, próbami interpretacji i odpowiedzi na kontrargumenty strony żydowskiej oraz wprost obecnym tematem mesjańskiej godności Jezusa. Spróbujmy przedstawić najciekawsze wątki argumentacji.

Dla Justyna przewidywanie przyszłości jest cechą charakterystyczną proroków. Ich wiarygodność płynie z dużej różnicy czasu między zapowiedzią i realizacją²². Autor wykorzystuje teksty z Nowego Testamentu, ale również np. wyrocznię Balaama. Zależy mu na obronie zapowiedzi prorockich dotyczących męki i odrzucenia Jezusa oraz ogólnym wykazaniu wiarygodności proroków²³. Prawdopodobnie właśnie dlatego cytuje on prorocstwo Balaama jako słowa Mojżesza lub Izajasza, unikając kontrowersyjnej postaci wątpliwego moralnie pogańskiego wieszczka, która wymuszałaby wkroczenie na trudny grunt teologii natchnienia, podjęty w tym kontekście przez Orygenes²⁴.

20 Por. M. Fiedrowicz, *Apologie*, s. 283–284; A.-C. Jacobsen, *Main Topics in Early Christian Apologetics*, w: *Critique and apologetics: Jews, Christians and pagans in antiquity*, ed. A.-C. Jacobsen, Frankfurt am Main 2009, s. 95–96; D. E. Nyström, *The Apology*, s. 67–75.

21 Por. Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, 7,8, w: *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, red. L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 168–170.

22 „Zostało zaś to zapowiedziane pięć tysięcy lat, potem trzy tysiące lat, dwa tysiące lat, następnie tysiąc i osiemset lat przed Jego przyjściem” (Justyn Męczennik, *1 Apologia*, 31,8, w: *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, s. 63).

23 Justyn Męczennik, *1 Apologia*, 41, 49–50, s. 70, 74–75.

24 Por. Justyn Męczennik, *1 Apologia*, 32,12, s. 64; Justyn Męczennik, *Dialog*, 106,4, s. 279; C. Hall, *Origen and Prophecy*, s. 126–127.

Poza zapowiedziami chrystologicznymi Justyn wspomina także te dotyczące rozwoju Kościoła oraz upadku Izraela²⁵. Spełnienie proroctw służy również do wyjaśnienia podziałów i herezji, które od początku stanowiły zagrożenie dla wiarygodności chrześcijaństwa – według autora nie kompromitują one boskich roszczeń Jezusa, lecz ukazują Bożą mądrość i znajomość przyszłości²⁶. Prawdy wiary najbardziej kluczowe dla autora to preegzystencja Syna Bożego, narodzenie z Dziewicy oraz męka. W porównaniu z Nowym Testamentem rzuca się w oczy niewielkie zainteresowanie spełnieniem proroctw poprzez zmartwychwstanie²⁷.

Justyn wspomina także jedną z poważnych kontrowersji filozofii Boga związaną z tematem proroctw. Chodzi o pogodzenie Bożej przedwiedzy i wypowiedzianego w pewnym punkcie czasu prawdziwego proroctwa o przyszłości z ludzką wolnością. Teolog odwołuje się do kary i odpowiedzialności, absurdalnych przy przyjęciu całkowitego determinizmu. Próba odrzucenia tezy o koniecznym charakterze zapowiedzianych uprzednio działań jest dopiero załączkowa, choć ważna dla światopoglądu starożytnych w kwestii fatum i wolności:

By jednak ktoś nie sądził, iż według naszego przekonania wydarzenia dzieją się z konieczności ślepego przeznaczenia, wyjaśnimy także i to zagadnienie. [...] Jeśli w ludzkiej mocy nie leży unikanie zła i czynienie dobra z wolnego wyboru, wtedy ludzie nie posiadają żadnej odpowiedzialności za wszystko, co czynią. [...] Jeśli więc mówimy, iż przyszłe wydarzenia zostały zapowiedziane, nie twierdzimy bynajmniej, że wszystko musi się spełnić ze ślepej konieczności. Ponieważ jednak Bóg zna wcześniej to, co ludzie uczynią w przyszłości, według swojej woli pouczył nas, że wynagrodzi każdego człowieka według jego czynów²⁸.

25 Por. Justyn Męczennik, *1 Apologia*, 39, 47, s. 68, 73.

26 Por. Justyn Męczennik, *Dialog*, 35, 51, 82, s. 197–198, 214, 251–252; M. den Dulk, *Between Jews and Heretics: Refiguring Justin Martyr's Dialogue with Trypho*, Milton Park–New York 2018, s. 105–108.

27 Por. O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy. A Study in Justin Martyr's Proof-Text Tradition: Text-Type, Provenance, Theological Profile*, Leiden 1987, s. 191–225; J.L. Kugel, R.A. Greer, *Early biblical interpretation*, s. 146–151; D.E. Nyström, *The Apology*, s. 116–118.

28 Por. Justyn Męczennik, *1 Apologia*, 43–44, s. 70–72; O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy*, s. 157, 160; D.E. Nyström, *The Apology*, s. 51; J. Hudson, „The Use of the Jewish Scriptures by Early Christian Greek Apologists, 140–190 CE: Justin Martyr, Tatian and Theophilus of Antioch”, University of Cambridge 2019 (rozprawa doktorska), s. 79nn, <https://doi.org/10.17863/CAM.38571>.

Pokrewny punkt metodologii argumentu skrypturystycznego stanowi odróżnienie prorocत्व od narracji historycznych. Jest to typowy temat polemik z Żydami, przypisującymi chrześcijanom wyrwanie z kontekstu tekstów pozbawionych rzeczywistego sensu profetycznego. Choćby na przykładzie Księgi Izajasza 9, 5 pojawia się pytanie, dlaczego prorocत्व nie jest wypowiedziane w czasie przysłym i nie pochodzi bezpośrednio z ust proroka. Justyn wyjaśnia tę wątpliwość, twierząc, że Duch Święty wyraża tak pewne treści, gdyż wobec pewności boskiego poznania przyszłość jest tak samo pewna, jak to, co już się zdarzyło²⁹. Można się w tym fragmencie dopatrzeć początków intuicji, która szczególnie od Boecjusza nabierze wielkiego znaczenia: aporie Bożej przedwiedzy próbuje się rozwiązać, wskazując, że wieczność Boga jest równoczesna każdemu momentowi czasu, Bóg przekracza różnicę między przeszłością a przyszłością³⁰.

Justyn mierzy się ponadto z zagadnieniem prorocत्व wciąż niezrealizowanych. Odnosi je do drugiego przyjścia Pana, co staje się klasycznym wątkiem *argumentum ex prophetia*³¹. Problem ma związek z tematem innych modeli mesjanizmu oczekiwanych przez Żydów. Kwestia triumfu i potęgi Mesjasza wiąże się z właściwym rozumieniem męki i oczekiwaniem pełnego zwycięstwa na końcu czasów. W tym kontekście pojawia się poważniejsza chrystologia: Jezus nie jest przywódcą politycznym, lecz Bogiem, Nowym Adamem i Pierworodnym całego stworzenia. Jego królowanie przekracza zatem oczekiwania doczesne, polityczne czy narodowe i w pełni ukaże się dopiero w kontekście paruzji³².

Poza generalnymi rozważaniami apologeta przywołuje przede wszystkim konkretne cytaty według schematu prorocत्व–wyjaśnienie–stwierdzenie wypełnienia³³. Rozmowa wymaga znajomości hermeneutyki żydowskiej

29 „Wydarzenia bowiem, o których Duch z całą pewnością wie, że się spełnią, przepowiada tak, jakby się już spełniły”. „Wypowiadał słowa o tym, co miało się stać w przyszłości a mówił tak, jakby działa się w tej właśnie chwili albo jakby się już dokonały” (Justyn Męczennik, *Dialog*, 114, s. 287; Justyn Męczennik, *1 Apologia*, 42.2, s. 70); O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy*, s. 148.

30 Por. np. W.L. Craig, *The problem of divine foreknowledge and future contingents from Aristotle to Suarez*, Leiden–New York 1988, s. 91–97, 104–118.

31 Por. Justyn Męczennik, *1 Apologia*, 52, s. 76; Justyn Męczennik, *Dialog*, 32, 40, 49, s. 193–194, 202–203, 211–213; O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy*, s. 155–156.

32 Justyn Męczennik, *Dialog*, 32–33, s. 193–195; O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy*, s. 380–424.

33 Por. O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy*, s. 140, 226–227.

i wyróżnienia prorocत्व mesjańskich od tych dotyczących innych zdarzeń z historii Izraela. Wyjaśnienie chrześcijańskie jest możliwe dopiero po krytyce interpretacji, które widzą spełnienie prorocत्व w postaci historycznej: króla lub samego proroka. Można tu chyba mówić o dość poważnym traktowaniu zarzutów żydowskich, np. w analizie rzekomego spełnienia zapowiedzi w osobach Salomona lub Ezechiasza³⁴. Według Justyna żadna postać historyczna nie spełnia w satysfakcjonujący sposób treści obietnic:

Wiadome jest wszystkim, że w rodzie Abrahama według ciała nikt nigdy nie narodził się z dziewicy ani nawet mowy nie było, aby ktoś miał się narodzić z dziewicy, tylko sam nasz Chrystus³⁵. Nikt z waszego ludu określany mianem króla [Mesjasza] nie miał za życia przebitych rąk i nóg ani też w tajemniczy sposób, tj. przez ukrzyżowanie nie poniósł śmierci, tylko jedyny ów Jezus³⁶.

Ten sposób argumentacji *ad absurdum* jest poniekąd obecny już w tekstach Nowego Testamentu³⁷. Tok rozumowania można sformułować następująco: nikt inny nie spełnił prorocत्व tak dokładnie i przekonująco. Jeśli Chrystus nie wypełnił zapowiedzi, nikt jej nie spełnił; jeśli tekst nie ma znaczenia chrystoprophetycznego, nie ma absolutnie żadnego sensu, co byłoby tezą absurdalną. Argument głoszący, że nikt nie pasuje lepiej niż Jezus do tekstu prorocत्व, nawet jeśli jest to widoczne dopiero z późniejszej perspektywy, nieuchwytej dla samych proroków, stał się typowym motywem apologetycznym³⁸.

Zdroworozsądkowy charakter ma próba odparcia żydowskich zarzutów odnośnie do tekstu z Księgi Izajasza 7, 14, czyli wyboru między tłumaczeniem mówiącym o młodej kobiecie lub – za Septuagintą i pierwszym rozdziałem Ewangelii Mateusza – o dziewicy. Justyn nie podejmuje kwestii językowych, lecz zauważa, że narodziny dziecka z młodej dziewczyny nie są same w sobie zaskakującym znakiem, w przeciwieństwie do cudownych narodzin z dziewicy. Taka interpretacja chroni sensowność tekstu:

34 Por. Justyn Męczennik, *Dialog*, 33–34, 77, 83, 85, s. 194–196, 246–248, 254–258.

35 Justyn Męczennik, *Dialog*, 43.7, s. 205.

36 Justyn Męczennik, *Dialog*, 97.4, s. 270.

37 Por. K. Stendahl, *The school of St. Matthew*, s. 77–79, 211.

38 „In uniting in Himself and refining the fragmentary utterances of Old Testament prophecy – and, be it noted, in discarding some of them – our Lord did a unique thing, a thing as unique as His own person. His was a work of fulfilment – never before or after has fulfilment been so complete or so satisfying – and it was a fulfilment that the prophets would not have disavowed, though they could not possibly have foreseen it without being Christians before their time” (B. Vawter, *The Use of Messianic Prophecies in Apologetics*, „Proceedings of the of the Annual Convention of the Catholic Theological Society of America” 14 (1959), s. 116).

Ośmielacie się fałszować tłumaczenie dokonane przez waszych siedemdziesięciu starszych Ptolemeuszowi, władcy Egiptu i twierdzicie, że Pismo nie tak mówi, jak oni przetłumaczyli, ale raczej „Oto młoda dziewczyna pocznie”, tak jakby to był nie wiadomo jak nadzwyczajny znak, że kobieta na skutek stosunku seksualnego ma porodzić, skoro to przecież zdarza się u wszystkich młodych kobiet, z wyjątkiem bezpłodnych, ale i te Bóg jeśli chce, może uczynić płodnymi³⁹.

Dyskusja ta jest znacząca, ponieważ ukazuje skomplikowane problemy tekstualne. Ich konsekwencją jest fakt, że niekiedy brak wspólnego punktu odniesienia, bowiem każdy z rozmówców opiera się na swoim tłumaczeniu. W kilku momentach dyskusja przekształca się we wzajemne oskarżenia o manipulację⁴⁰. Jakkolwiek niektórzy widzą tu antyżydowskie ataki, faktem jest, że w tym okresie popularność zyskiwało już choćby tłumaczenie Akwili, co mogło uzasadniać zarzut: oto niektórzy Żydzi zaczęli się posługiwać innym tekstem, obcym dla chrześcijan i hellenistycznego świata, mniej otwartym na interpretacje alegoryczne. Jednym z powodów zmiany mogła być właśnie polemika antychrześcijańska. Co więcej, ingerowanie w teksty było także istotnym problemem w dyskusji z marcjonizmem⁴¹.

Próba ewaluacji argumentów Justyna

Łatwo dostrzec, że Justyn swobodnie porusza się między różnymi sensami Pisma i sposobami interpretacji, nie dziwią więc słowa Tryfona: „Wszystkie słowa proroctwa, przyjacielu, które przytoczyłeś, są dwuznaczne i nie ma

39 Justyn Męczennik, *Dialog*, rozdz. 84,3, s. 255. Por. J. B. Tyson, *Anti-Judaism in Marcion and his opponents*, „Studies in Christian-Jewish Relations” 1 (2005), s. 206.

40 Por. Justyn Męczennik, *Dialog*, 71–73, s. 241–243; O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy*, s. 32–42, 380nn.

41 Por. R. R. Ruether, *Faith and Fratricide*, s. 122; L. Misiarczyk, *Wstęp*, w: 1 i 2 *Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, s. 153–156; L. Misiarczyk, *Influence of the Septuagint on the Typological Interpretation of Joshua and His Deeds in Justin Martyr's „Dialogue with Trypho, the Jew”*, „Verbum Vitae” 39 (2021) nr 3, s. 941–946. Atrakcyjnie napisaną historią sporu o kanon i tłumaczenie Biblii w II wieku jest książka Roda Benneta *Scripture Wars: Justin Martyr's Battle to Save the Old Testament for Christians*, wydana niedawno w języku polskim. Zob. R. Bennet, *Batalia o Biblię. O wysiłkach Justyna Męczennika na rzecz utrzymania Starego Testamentu w kanonie Biblii chrześcijańskiej*, redakcja naukowa W. Chrostowski, Warszawa 2022).

w nich nic przekonującego o tym, o chcesz wykazać”⁴². Czy oznacza to, że nie warto szukać u Justyna pomocy w zrozumieniu *argumentum ex prophetia*? Wydaje się, że można poczynić kilka obserwacji.

Dowód skrypturystyczny jest dla Justyna fundamentalny⁴³. Wierzy w solidność swego wywodu, chociaż Tryfon najczęściej pozostaje milczący. Obiektywna siła argumentacji miałyby się opierać na dostępności żydowskich pism. Każdy może porównać proroctwa z wydarzeniami z życia Jezusa, co do których historyczności nie ma raczej wątpliwości. Jedynie zmartwychwstanie mogłoby być przedmiotem sporu, ale jemu apologeta nie poświęca dużo uwagi w tym kontekście. Justyn jest przekonany, że proroctwa są silniejszym dowodem niż cuda fizyczne, które mogłyby być związane z magią. Dodatkowo podkreśla, że teksty żydowskie są starsze niż wyrocznie pogańskie i nauki filozofów⁴⁴.

Wyjaśniając odrzucenie argumentu przez Żydów, Justyn zwraca uwagę na zatwardziałość serc i inne pozamerytoryczne przyczyny, zwłaszcza nierzetelność w przytaczaniu tekstów. Jest to o tyle kłopotliwe, że sam apologeta nie zawsze cytuje starannie i ze świadomością zależności od źródeł nieprzyjmowanych przez oponenta. Wyrazy serdeczności pod adresem Tryfona nie w pełni ukrywają ostry charakter polemiki. Mimo to, Justyn raczej nie przejawia wrogości pojawiającej się w literaturze *adversus Iudeos*⁴⁵.

Od dawna dyskutowany jest problem adresatów *Dialogu z Żydem Tryfonem*. Bywa on uznawany za tekst skierowany do chrześcijan, nie za autentyczną polemikę z Żydami. Inne ujęcia doszukują się odbiorców pogańskich⁴⁶. Co ważne dla argumentu z proroctw, znaczna część komentatorów przypisuje Justynowi przynajmniej niezłą znajomość hermeneutyki żydowskiej oraz

42 Justyn Męczennik, *Dialog*, 51.1, s. 214.

43 Widać to w częstotliwości podejmowania tematu, ale i słownictwie: dla Justyna jest to istotnie „dowód” i „argument”. Por. D. E. Nyström, *The Apology*, s. 105–108.

44 Por. Justyn Męczennik, 1 *Apologia*, 30, s. 62; Justyn Męczennik, *Dialog*, 7, s. 168; F. Young, *Greek Apologists of the Second Century*, w: *Apologetics in the Roman Empire: pagans, Jews and Christians*, ed. M. J. Edwards, Oxford 1999, s. 84–85, 92–94; D. E. Nyström, *The Apology*, s. 118–121.

45 Por. Justyn Męczennik, *Dialog*, 68, 133, 137, s. 236–238, 309–310, 313–314; A. Dulles, *A history of apologetics*, s. 31–33; M. den Dulk, *Between Jews and Heretics*, s. 69–89.

46 Por. M. den Dulk, *Between Jews and Heretics*, s. 38–46; T. Rajak, *Talking at Trypho: Christian Apologetic as Anti-Judaism in Justin's Dialogue with Trypho the Jew*, w: *Apologetics in the Roman Empire: pagans, Jews and Christians*, ed. M. J. Edwards, Oxford 1999, s. 68–71, 75–80. W kwestii adresatów *Apologii* por. np. D. E. Nyström, *The Apology*, s. 19–66.

konkretnych jej propozycji⁴⁷. Wyjaśnieniem kombinacji rzetelnego podejścia do myśli żydowskiej z surową polemiką mogłaby być rywalizacja misyjna z Żydami, zabieganie o tych samych odbiorców⁴⁸. Przynajmniej częściowa słuszność tych tez sugeruje, że argument od początku nie ograniczał się do Żydów, lecz mógł odgrywać rolę w ewangelizacji pogan.

Za kluczowy należy jednak uznać pogląd o napisaniu *Dialogu z Żydem Tryfonem* przeciw marcjonistom oraz innym heretykom o gnostyckiej proweniencji. Jeśli święte księgi Żydów to tylko pełne przemocy opowieści o złym demiurgu, a Bóg miłości został objawiony dopiero przez Chrystusa, nie ma mowy o żadnej kontynuacji, zaś kategoria mesjanizmu nie stanowi pomocy w interpretacji postaci Zbawiciela. W tym kontekście *argumentum ex prophetia* zyskuje nowy sens, broniąc ważności i aktualności pism żydowskich. Marcjoniści odmawiali wartości tekstom żydowskim, a Żydzi oskarżali chrześcijan o niewierność Prawu. Przeciw obu grupom należało pokazać, że chrześcijaństwo nie może ignorować Starego Testamentu⁴⁹.

Wobec tego nie tylko poszerza się pole użycia argumentu, ale równocześnie otrzymuje on nową formę: rozumowanie ma odwrotny kierunek. Nie wnioskuje się ze Starego Testamentu o tożsamości Jezusa, lecz to teksty pro-rockie, mówiąc o Nim, zyskują autorytet. Wspólny punkt wyjścia w dyskusji z Żydami, w sporze z marcjonizmem staje się celem, negowana przez Żydów tożsamość Jezusa jest już przez heretyków akceptowana. Z drugiej strony Stary Testament okazuje się kluczowy dla właściwej interpretacji Chrystusa, który bez niego staje się postacią z gnostyckich koncepcji, a historia zbawienia okazuje się fragmentaryczna i niespójna. Można zatem dostrzec elastyczność *argumentum ex prophetia*, możliwość kierowania go do różnych odbiorców, stosownie do kontekstu⁵⁰.

47 Por. O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy*, s. 245–255, 380–381; G. N. Stanton, *Aspects*, s. 377–379. Przyznaje to nawet krytyczny Robert J. Miller. Por. R. J. Miller, *Helping Jesus*, s. 232.

48 Por. O. Skarsaune, *The proof from prophecy*, s. 433–434.

49 Por. M. den Dulk, *Between Jews and Heretics*, s. 19–21, 52–63; O. Skarsaune, *The proof from prophecy*, s. 210–212, 239–242, 431; L. Misiarczyk, *Wstęp*, s. 135–157. W zaginionym *Przeciw Marcjonowi* Justyna wielu badaczy zakłada treści zbliżone do *Dialogu*.

50 „On the surface level, the proof-from-prophecy approach that permeates the document constitutes an attempt to convince a Jewish audience of the truth of the Christian message. [...] The proof from prophecy had the potential, however, not only to convince non-Jesus-believing Jews who accepted the authority of the Scriptures that they were fulfilled in Jesus, but also to persuade believers in Jesus that he was the fulfilment of Israel's Scriptures,

Współcześnie paląca kwestia to wspomniana dyskusja o antysemitycznym potencjale argumentu. Justyn pojawia się w tym kontekście raczej z powodu jego teologii Kościoła jako nowego Izraela, oskarżany o sugerowanie odrzucenia narodu wybranego i dawanie podstaw dla teologii substytucji. W zakresie samego argumentu z prorocstw takie zarzuty są rzadsze, lecz bywają poważne. Justyn miałby być, choćby przez naukę o Logosie jako Autorze Pisma, sprawcą swoistego przejścia pism żydowskich. Zarzut zatwardziałości czy złośliwości przechodziłby więc w poważniejszą kwestię – Żydzi nie rozumieją własnych pism, dopiero chrześcijanie potrafią odkryć ich sens. Można spotkać również mocniejszy pogląd. Obrona Starego Testamentu przeciw marcjonizmowi nie oznacza pozytywnego podejścia do Żydów, lecz przeciwnie – całkowite zawłaszczenie Biblii. Marcjon, popularyzując skrajnie negatywny obraz Starego Testamentu oraz niższość judaizmu, niejako pozostawiałby samych Żydów w spokoju. Strona katolicka nie tylko okradałaby Żydów z ich tekstów, ale głosząc przeciw marcjonistom oczywistą czytelność spełnienia prorocstw, miałaby jeszcze bardziej podkreślać ślepotę i złą wolę wyznawców judaizmu oraz podporządkowanie Starego Testamentu chrześcijaństwu. Marcjon, krytykując żydowskiego Boga, niejako usprawiedliwia Żydów, zaś katolicy, chroniąc dobre imię Boga Ojca, całe zło przerzucają na Jego wyznawców. Wniosek byłby problematyczny – zarówno marcjonizm, jak i ortodoksja okazywałyby się antyżydowskie, choć na różne sposoby. W ostateczności wiedzie to do wspomnianej tezy o istotowym związku chrześcijaństwa z antyjudaizmem. Dodatkowo niektórzy z cytowanych autorów subtelnie odróżniają antyjudaizm Marcjona od jego życzliwości do samych Żydów, przy równocześnie

and that these Scriptures were hence divinely inspired and could not be discarded. Similarly, Justin's arguments demonstrating that God was not inconsistent when he gave Israel a different Law than he imposed on the followers of Jesus are pertinent not only to Jewish critics who wondered why Christians abandoned the Mosaic Law, but also to those among the Christians who considered God's seeming inconsistency in this regard to be evidence that there were two gods at work: the Demiurge, who was responsible for the Mosaic Law, and the Father of Jesus Christ, who was responsible for the «new» Law. In fact, virtually all of the issues discussed in the *Dialogue*, from the relationship between the Old and the New Law to the consistency of God's demands and character, as well as the continuity between the Old and the New Israel, are immediately relevant to Justin's debate with the demiurgists” (M. den Dulk, *Between Jews and Heretics*, s. 52–53).

dość generalizującej interpretacji każdej formy katolickiej teologii Starego Testamentu jako etycznie wątpliwej⁵¹.

Wydaje się także, że wiele tych rozważań pomija kontekst epoki, zwłaszcza sytuację Żydów po klęsce Bar-Kochby⁵². Porównanie z ówczesnymi tekstami pozwala podkreślić momentami względnie życzliwy i uczciwy stosunek Justyna do Tryfona. Także fakt, że *Dialog z Żydem Tryfonem* nie kończy się nawróceniem czy chrztem dodaje mu realizmu i szacunku dla drugiej strony. Bardziej antyżydowskie fragmenty należy zaś widzieć także jako cechy gatunkowe literatury *Adversus Iudeos*, polemikę z *Judaizantes* lub odpowiedź na antychrześcijańską literaturę żydowską kierowaną do pogan⁵³.

Sam dowód skryptyrystyczny w pismach Justyna niekoniecznie posiada antyżydowskie ostrze, co widać w *Pierwszej Apologii*, gdzie więcej jest trudności filozoficznych niż egzegetycznych. Wzmianki o niezrozumieniu prorocत्व przez Żydów pojawiają się marginalnie, w jakimś stopniu wraz z obroną prawdziwości starotestamentalnego Objawienia⁵⁴. Trudniejsza jest próba odpowiedzi na pytanie, dlaczego Żydzi nie przyjęli Jezusa oraz teologia relacji między Starym a Nowym Przymierzem. W pierwszym wypadku mogła się pojawić pokusa zarzutów złej woli czy koncepcji kary, ale drugi temat wykracza poza zagadnienie *argumentum ex prophetia*, staje się sprawą chrystologii⁵⁵. Zdaje się także, że obrona boskości czy starożytności Starego

51 Obszerną, lecz niezycliwą i dyskusyjną krytykę przeprowadza Miller. Por. R. J. Miller, *Helping Jesus*, s. 227–264. Ostatnie dekady przyniosły tendencje do rehabilitacji Marcjona, niuansując jego stosunek do Żydów. Por. S. G. Wilson, *Marcion and the Jews*, w: *Anti-Judaism in Early Christianity*, t. 2: *Separation and Polemic*, ed. S. G. Wilson, Waterloo 1986, s. 45–58; H. Räisänen, *Marcion and the origins of Christian anti-Judaism: a reappraisal*, „*Temenos – Nordic Journal of Comparative Religion*” 33 (1997), s. 121–135; J. B. Tyson, *Anti-Judaism*, s. 196–208; S. Moll, *Marcion: el primer hereje*, Salamanca 2014, s. 87–88. Bardziej surowo, z uwzględnieniem kontekstu gnozy i późniejszego oddziaływania marcjonizmu pisze Micha Brumlik. Por. M. Brumlik, *Die Gnostiker: der Traum von der Selbsterlösung des Menschen*, Frankfurt am Main 1992, s. 88–108.

52 Katastrofalna klęska prowokowała opinię o karze i odrzuceniu, także u heretyków głoszących koniec starego Przymierza i utratę ważności żydowskich Pism. Por. M. den Dulk, *Between Jews and Heretics*, s. 81–83.

53 Por. H. Remus, *Justin Martyr's Argument with Judaism*, w: *Anti-Judaism in Early Christianity*, t. 2, s. 59–80; L. Misiarczyk, *Wstęp*, s. 140–150.

54 Por. Justyn Męczennik, *1 Apologia*, 31, s. 61–62.

55 Dlatego też krytykowane bywają już określenia „Stary Testament”, „Stare Przymierze”, „wypełnienie” czy „cień” rzeczy przyszłych, wreszcie cała chrześcijańska interpretacja Jezusa. Por. R. R. Ruether, *Faith and Fratricide*, s. 228–250.

Testamentu lub jego wpływu na filozofów nie może być jednak oceniana jako szkodliwa dla samych Żydów, podobnie jak teoria Logosu⁵⁶. W każdym razie temat ten wymaga dalszej uwagi.

Ostatnia sprawa to trudne pytanie o konkluzywność argumentu. Ograniczmy się do kilku kwestii. O trudnościach egzegetycznych już wspomnieliśmy: na miarę możliwości i ówczesnego podejścia do tekstu Justyn próbował niektóre rozważać. Ważnym tematem współczesnej krytyki wobec dawnych apologetów jest ich przesadna wiara w racjonalność i oczywistość argumentu z prorocत्व. Sceptyczna analiza rozbijająca po kolei każdą z interpretacji tryumfalnie ogłasza, że tylko garstka cytatów faktycznie, bez zmiany tekstu lub naginanej egzegezy, ma sens mesjański oraz obiektywne wypełnienie w Jezusie. W ten sposób czyni się rzecz podobną do zarzucanej klasycznej apologetyce – izolację cytatów od kontekstu całego Starego Testamentu, a każde prorocत्व traktowane jest jako autonomiczny dowód. Justyn wydaje się jednak rozumieć cytaty jako niezależne, lecz równocześnie spójne reprezentacje przesłania „wszystkich Pism” osadzonego w teologii Logosu⁵⁷.

Poważniejszy wydaje się zarzut błędnego koła. Rzekomo oczywiste spełnienie zapowiedzi jest w ostateczności jasne dopiero po przyjęciu Chrystusa; obiektywna siła przekonywania okazuje się widoczna jedynie w perspektywie wiary. Ta pozorna sprzeczność jest obecna u Justyna⁵⁸. Na płaszczyźnie argumentacji można pewnie odwoływać się do kategorii hipotezy wyjaśniającej czy rozumowania abdukcyjnego: oto przyjęcie Jezusa jako klucza do interpretacji

56 Jakkolwiek Justyn zmienia pewne akcenty względem apologetyki żydowskiej i wyrażnie podporządkowuje je argumentowi z prorocत्व, to nie można zaprzeczyć, że pośrednio przeprowadza apologię Starego Testamentu. Por. D. E. Nyström, *The Apology*, s. 75–105.

57 „The name of the prophet is often mentioned in connection to the prophecies, which suggests that though there is unity among the prophets in that they all testify to Christ, each prophecy should be seen as a distinct testimony. Almost as if in a court scenario, Justin seems to be aware of the value of several voices saying the same thing as opposed to making references to a single source which could more easily be dismissed” (D. E. Nyström, *The Apology*, s. 116). Podobnie o kumulatywnym charakterze argumentu pisze Jeremy Hudson. Por. J. Hudson, „The Use of the Jewish Scriptures”, s. 61, 93–94.

58 Por. np. R. J. Miller, *Helping Jesus*, s. 229nn, 261nn, 359–361; J. Hudson, „The Use of the Jewish Scriptures”, s. 92nn. Zarzut przybiera także inną formę: zarówno zapowiedź, jak i spełnienie są poświadczane przez Biblię. Chodziłoby więc o odmawianie tekstom biblijnym wiarygodności historycznej. Miller sugeruje także sprzeczność jednoczesnego głoszenia nieczytelności prorocत्व bez Chrystusa i łaski oraz winy Żydów za nieuznanie Mesjasza. Kwestie wiary, rozumu i łaski u Justyna por. Justyn Męczennik, *Dialog*, 7, 92.1, 100.2, 119.1, s. 168–169, 265, 272, 292; L. Misiarczyk, *Wstęp*, s. 132–133.

Starego Testamentu pozwala odkryć najlepsze, sensowne wyjaśnienie. Są to kwestie obecne w apologetyce i teorii poznania religijnego⁵⁹. Z drugiej strony nie można interpretować *argumentum ex propheta* w izolacji od zmartwychwstania, które stanowi podstawę wiary i hermeneutyki prorocत्व. Ciężko twierdzić, że zmartwychwstanie to nieuczciwie ukryta przesłanka argumentacji⁶⁰. Podobnie pogląd, że przed Jezusem nie było możliwe zrekonstruowanie *a priori* pełnego obrazu oczekiwanego zbawienia, a dopiero sam Zmartwychwstały wyjaśnia „wszystkich proroków” (Łk 24, 27), jest otwarciem deklarowanym elementem wiary chrześcijańskiej, nie ukrytą sprzecznością⁶¹.

Z perspektywy teologii fundamentalnej można rzecz opisać inaczej – właśnie współdziałanie wiary i rozumu, łaski i argumentów racjonalnych, a nie ich izolacja zarzucana dawnym modelom wiarygodności i aktu wiary, jest właściwym wyobrażeniem o tajemnicy ludzkiej odpowiedzi na działanie Boga⁶². W tej perspektywie Justyn mówiący o konieczności działania Ducha Świętego nie wydaje się być bardzo odległy od współczesnej teologii.

Wstępne wnioski

Przegląd wykorzystania dowodu skryptyrystycznego przez Justyna pozwala zauważyć, że potoczne ujęcie tematu domaga się pogłębienia. Argument nie jest obliczony tylko na pozyskanie Żydów, a późniejsze formy, skupione na cudowności wypełnienia zapowiedzi, nie są jedynymi możliwymi. Justyn

59 Por. J.M. Bocheński, *Logika religii*, Warszawa 1990, s. 113–117; S. Wszolek, *Racjonalność wiary religijnej w dobie nowego ateizmu*, w: *Filozofia religii*, red. S. Janeczek, Lublin 2012, s. 293–315. Ocena podobieństwa dowodu do sylogizmu por. J. Hudson, „The Use of the Jewish Scriptures”, s. 81–86.

60 Rolę zmartwychwstania dla nowotestamentalnej apologetyki z prorocत्व naświetla Barnabas Lindars w *New Testament apologetic*. Dzisiejsi krytycy w tonie zarzutu przyznają: „In a number of cases, one must believe that Jesus had some exalted status or that he was raised from the dead before one can recognize that he fulfilled a relevant prophecy” (R. J. Miller, *Helping Jesus*, s. 358).

61 Por. Justyn Męczennik, *Dialog*, 76, s. 245–246.

62 Por. E. Kunz, *Glaubwürdigkeitserkenntnis und Glaube (Analysis Fidei)*, w: *Handbuch der Fundamentaltheologie*, Hrsg. W. Kern, H.J. Pottmeyer, M. Seckler, t. 4, Freiburg–Basel 1988, s. 414–449; A. Rodríguez Resina, *En torno a la noción de credibilidad*, „Revista Catalana de Teologia” 7 (1982) nr 1–2, s. 303–366; G. Pattaro, *Credibilidad de la revelación cristiana*, w: *Diccionario teológico interdisciplinar*, ed. L. Pacomio, trad. A. Ortiz García, t. 2, Salamanca 1982, s. 158–180; R. Fisichella, *Credibilidad*, w: *Diccionario de teología fundamental*, s. 205–225.

nie koncentruje się na detalach wypełnienia, lecz istotnych jego aspektach. Perspektywa jest wyraźnie chrystocentryczna, ciężko zarzucić ograniczenie do „zewnątrznego” argumentu czy abstrakcyjnej nadprzyrodzoności–cudowności. Mimo trudności tekstualnych, autor nie ignoruje problemu wyróżnienia tekstów mesjańskich i obrony ich chrześcijańskiej interpretacji. Zauważa również wyzwania filozoficzne.

Nade wszystko jednak dostrzeżenie w *Dialogu z Żydem Tryfonem* polemiki z marcjonistami pozwala stwierdzić, że dzięki prorocत्वom nie broni się jedynie wiarygodności Objawienia rozumianej w sensie nadprzyrodzoności lub filozoficznej możliwości cudu. Tutaj racjonalność dotyczy spójności i niesprzeczności Objawienia, jaką ukazuje ciągłość między Starym a Nowym Testamentem. Jeden Boży plan rozwija się w historii, ma charakter globalny i łączący dla całego stworzenia: przeciw gnostykom ukazuje się kontynuacja między stworzeniem a odkupieniem. Nie ma mowy o zerwaniu, negowaniu przeszłości czy odrzuceniu żydowskiego dziedzictwa. Idąc dalej, we współczesnych kategoriach teologii wiarygodności można mówić o wierności i stałości Boga, który nie cofa danego słowa. Wydają się więc otwierać pewne możliwości prezentacji „aktualności”, ważności Objawienia oraz ukazywania w Chrystusie spełnienia pragnień i nadziei ludzkości⁶³.

Bibliografia

- Bennet R., *Scripture Wars: Justin Martyr's Battle to Save the Old Testament for Christians*, Manchester 2019.
- Bocheński J. M., *Logika religii*, Warszawa 1990.
- Brumlik M., *Die Gnostiker: der Traum von der Selbsterlösung des Menschen*, Frankfurt am Main 1992.
- Craig W. L., *The problem of divine foreknowledge and future contingents from Aristotle to Suarez*, Leiden–New York 1988.
- de Broglie R. P., *Los signos de credibilidad*, Andora 1965.
- den Dulk M., *Between Jews and Heretics: Refiguring Justin Martyr's Dialogue with Trypho*, Milton Park–New York 2018.
- Dulles A., *A history of apologetics*, San Francisco 2005.
- Fiedrowicz M., *Apologie im frühen Christentum: die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn 2000.

63 Por. np. R. Fisichella, *Credibilidad*, s. 213–225.

- Fisichella R., *Profecia*, w: *Diccionario de teología fundamental*, dir. R. Fisichella, R. Latourelle, Madrid 1992, s. 1068–1081.
- Fisichella R., *Credibilidad*, w: *Diccionario de teología fundamental*, dir. R. Fisichella, R. Latourelle, Madrid 1992, s. 205–225.
- Fisichella R., *Gesù di Nazaret: profezia del Padre*, Milano 2000.
- Grelot P., *Sentido cristiano del Antiguo Testamento: bosquejo de un tratado dogmático*, Bilbao 1967.
- Hall C., *Origen and Prophecy: Fate, Authority, Allegory, and the Structure of Scripture*, Oxford 2021.
- Hudson D., „The use of the Jewish Scriptures by Early Christian Greek Apologists, 140–190 CE: Justin Martyr, Tatian and Theophilus of Antioch”, University of Cambridge 2019 (rozprawa doktorska), <https://doi.org/10.17863/CAM.38571>.
- Ioannes Chrysostomus, *Adversus Iudaeos Orationes*, w: S. P.N. Joannis Chrysostomi [...] *opera omnia* [...], ed. J.-P. Migne, t. 1, Parisiis 1862 (Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 48).
- Jacobsen A.-C., *Main Topics in Early Christian Apologetics*, w: *Critique and apologetics: Jews, Christians and pagans in antiquity*, ed. A.-C. Jacobsen, Frankfurt am Main 2009.
- Justyn Męczennik, 1 i 2 *Apologia*. *Dialog z Żydem Tryfonem*, red. L. Misiarczyk, Warszawa 2012.
- Kugel J. L., Greer R. A., *Early biblical interpretation*, Philadelphia 1986.
- Kunz E., *Glaubwürdigkeitserkenntnis und Glaube (Analysis Fidei)*, w: *Handbuch der Fundamentaltheologie*, Hrsg. W. Kern, H. J. Pottmeyer, M. Seckler, t. 4, Freiburg–Basel 1988, s. 414–449.
- Lago Alba L., *La credibilidad de la revelación*, w: *Teología fundamental. Temas y propuestas para el nuevo milenio*, ed. C. Izquierdo, Bilbao 1999.
- Laham Cohen R., *Un dios, un texto y el conflicto por la interpretación: judíos y cristianos en la Antigüedad Tardía*, w: *Antijudaísmo, antisemitismo y judeofobia: de la Antigüedad Clásica al atentado a la AMIA*, eds. E. Caselli, R. Laham Cohen, Buenos Aires 2021, s. 45–80.
- Ledwoń I. S., *Skrypturystyczny argument*, w: *Leksykon teologii fundamentalnej*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, I. S. Ledwoń, J. Mastej, Lublin–Kraków 2002, s. 1102–1106.
- Lindars B., *New Testament Apologetic: the Doctrinal Significance of the Old Testament Quotations*, Philadelphia 1961.
- Miller R. J., *Helping Jesus Fulfill Prophecy*, Eugene 2016.

- Misiarczyk L., *Wstęp*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Warszawa 2012, s. 119–157.
- Misiarczyk L., *Influence of the Septuagint on the Typological Interpretation of Joshua and His Deeds in Justin Martyr's „Dialogue with Trypho, the Jew, „Verbum Vitae”* 39 (2021) nr 3, s. 941–958.
- Moll S., *Marción: el primer hereje*, Salamanca 2014.
- Neusner J., Chilton B., *Jewish-Christian debates: God, kingdom, messiah*, Minneapolis 1998.
- Niemann F.-J., *Jesus als Glaubensgrund in der Fundamentaltheologie der Neuzeit: zur Genealogie eines Traktats*, Innsbruck 1983.
- North J. L., *Reactions in early Christianity to some references to the Hebrew prophets in Matthew's gospel*, „New Testament Studies” 54 (2008) nr 2, s. 254–274.
- Nyström D. E., *The Apology of Justin Martyr: Literary Strategies and the Defence of Christianity*, Tübingen 2018.
- Palmer D. W., *Atheism, apologetic, and negative theology in the Greek apologists of the second century*, „Vigiliae Christianae” 37 (1983) nr 3, s. 234–259.
- Pattaro G., *Credibilidad de la revelación cristiana*, w: *Diccionario teológico interdisciplinar*, ed. L. Pacomio, trad. A. Ortiz García, t. 2, Salamanca 1982, s. 158–180.
- Pomer Monferrer L., *Formas y géneros literarios de la polémica adversos Iudaeos en la época imperial romana*, „Fortunatae: Revista canaria de Filología, Cultura y Humanidades Clásicas” (2019) nr 29, s. 107–129.
- Pottmeyer H. J., *Zeichen und Kriterien der Glaubwürdigkeit des Christentums*, w: *Handbuch der Fundamentaltheologie*, Hrsg. W. Kern, H. J. Pottmeyer, M. Seckler, t. 4, Freiburg–Basel 1988, s. 373–413.
- Räsänen H., *Marcion and the origins of Christian anti-Judaism: a reappraisal*, „Temenos Nordic Journal of Comparative Religion” 33 (1997), s. 121–135.
- Rajak T., *Talking at Trypho: Christian Apologetic as Anti-Judaism in Justin's Dialogue with Trypho the Jew*, w: *Apologetics in the Roman Empire: pagans, Jews and Christians*, ed. M. J. Edwards, Oxford 1999, s. 59–80.
- Remus H., *Justin Martyr's Argument with Judaism*, w: *Anti-Judaism in Early Christianity*, ed. S. G. Wilson, t. 2: *Separation and Polemic*, Waterloo 1986, s. 59–80.
- Rodríguez Resina A., *En torno a la noción de credibilidad*, „Revista Catalana de Teología” 7 (1982) nr 1–2, s. 303–366.
- Ruether R. R., *Faith and Fratricide. The Theological Roots of Anti-Semitism*, New York 1974.
- Rusecki M., *Traktat o Objawieniu*, Kraków 2007.

- Seweryniak H., *Teologia fundamentalna*, t. 1, Warszawa 2010.
- Simonassi Lyon A., *Las homilías Adversus Iudaeos de Juan Crisóstomo: temas y estrategias argumentativas polémicas*, „Sociedades Precapitalistas” 11 (2021), s. 1–15.
- Skarsaune O., *The Proof from Prophecy. A study in Justin Martyr’s Proof-Text Tradition: Text-Type, Provenence, Theological Profile*, Leiden 1987.
- Stanton G. N., *Aspects of Early Christian-Jewish Polemic and Apologetic*, „New Testament Studies” 31 (1985) nr 3, s. 377–392.
- Stendahl K., *The school of St. Matthew and its use of the Old Testament*, Philadelphia 1969.
- Tomczak R., *Argument skrypturystyczny i taumaturgiczny w uzasadnieniu Boskiego posłannictwa Jezusa z Nazaretu*, „Collectanea Theologica” 66 (1996) nr 3, s. 43–60.
- Tyson J. B., *Anti-Judaism in Marcion and his opponents*, „Studies in Christian-Jewish Relations” 1 (2005) nr 1, s. 196–208.
- Vawter B., *The Use of Messianic Prophecies in Apologetics*, „Proceedings of the of the Annual Convention of the Catholic Theological Society of America” 14 (1959), s. 97–119.
- Wilson S. G., *Marcion and the Jews*, w: *Anti-Judaism in Early Christianity*, ed. S. G. Wilson, t. 2: *Separation and Polemic*, Waterloo 1986, s. 45–58.
- Wszolek S., *Racjonalność wiary religijnej w dobie nowego ateizmu*, w: *Filozofia religii*, red. S. Janeczek, Lublin 2012, s. 293–315.
- Young F., *Greek Apologists of the Second Century*, w: *Apologetics in the Roman Empire: pagans, Jews and Christians*, ed. M. J. Edwards, Oxford 1999, s. 81–104.
-

Abstrakt

„Argumentum ex prophetia” u ojców Kościoła a współczesna krytyka funkcji proroctwa w apologetyce. Justyn Męczennik

Używany w apologetyce argument ze spełnienia proroctw w Chrystusie był istotnym motywem w teologii przez wiele wieków. Mimo to po soborze praktycznie zniknął w konsekwencji surowej krytyki sposobu jego użycia w klasycznej apologetyce. W celu rozważenia przyczyn i uzasadnienia tej współczesnej niechęci wydaje się interesujące przyjrzeć się pismom apologetów epoki patrystycznej, zwłaszcza Justynowi Męczennikowi, który jako pierwszy tak poważnie zajął się argumentem

skrypturystycznym. Patrystyczna forma argumentu może ukazać jego znaczenie oraz pomóc na nowo docenić jego teologiczną wartość.

Słowa kluczowe: św. Justyn Męczennik, apologetyka, argument z prorocstw, dowód skrypturystyczny, prorocstwo, wiarygodność Objawienia, Stary Testament, chrystologia patrystyczna

Abstract

„Argumentum ex prophetia“ in the Church Fathers in relation to contemporary criticism of the function of prophecy in apologetics. Justin Martyr

The apologetic argument from the fulfilment of prophecies in Christ was a significant theme of theology for centuries. Nevertheless, after the Council, it practically disappeared in consequence of harsh criticism against the neo-scholastic form of its use. In order to consider the origins and value of this modern aversion, it seems reasonable to consider the apologetic writings of the patristic era, especially those of St Justin Martyr who was the first to pay such attention to a scriptural proof. The patristic form of the argument can demonstrate its significance and help to appreciate its theological potential.

Keywords: St Justin Martyr, apologetics, argument from prophecy, scriptural proof, prophecy, credibility of Revelation, Old Testament, patristic Christology

